

FATA MÁRTA

Az új alattvaló*

A II. József által megálmodott új államnak, amelyben az uralkodót és alattvalóit a haza szolgálata egyesíti, új típusú alattvalókra volt szüksége. II. József már korai emlékirataiban egy olyan társadalom képét vázolta fel, amelynek vezérlő elvei az emberek természetjogra alapozott egyenlősége és az állam terheinek igazságos megosztása, azaz valamennyi társadalmi réteg részvétele az állam „boldogításában” s a közjó megteremtésében. Már az 1763-ban papírra vetett *Rêveries*-ben szakított a *natio* hagyományos rendi fogalmával, s abba már nemcsak az uralkodót és a nemességet foglalta bele, hanem a monarchia egész lakosságát,¹ melynek politikai nagykorúsítása érdekében abszolút uralkodóként reformok sorát kezdeményezte.

E reformok „az alattvalók keblét hamar nagyra dagasztották”, ahogy Traubach, Johann Pezzl „Faustin oder das philosophische Jahrhundert” című korabeli satirikus regényének felvilágosult figurája fogalmazott. Traubach büszkén sorolja mindazt, „ami a felvilágosítás, a tolerancia előmozdítása és a nemzeti gondolkodásmód átalakítása érdekében József uralkodása alatt már megtörtént”.² A reformokkal lendületet vett újfajta eszmerendszer központi kategóriája a patriotizmus volt, a haza (*Vaterland*, *patria*) felé fordulás, de e fogalom pontos tartalmát nem definiálták.³ Így azután egyaránt patriótának nevezhették azokat, akik a régi rendi alkotmányt igyekeztek fenntartani, s azokat is, akik e régi rendszer átalakítására törekedtek; s egy olyan országban, mint Magyarország, amely gyenge polgársággal rendelkezett, a két tábor közötti választóvonal nem feltétlenül egyfelől a nemesség, másfelől a polgárság és az értelmiség között húzódott.⁴ A haza iránti elkötelezettség kifejezése

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: „Der neue Untertan”. In: Fata, Márta: Migration im kameralistischen Staat Josephs II. Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790. Münster, 2014. 307–324.

¹ Klueting, Harm: *Der Josephinismus. Ausgewählte Quellen zur Geschichte der thesesianisch-josephinischen Reformen.* (=Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte der Neuzeit. Freiherr von Stein-Gedächtnisausgabe XIIa). Darmstadt, 1995. 78f.

² Klueting: *Der josephinismus*, 311.

³ Dann, Otto: *Begriffe und Typen des Nationalen in der frühen Neuzeit.* In: Giesen, Bernhard (Hg.): *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewusstseins in der Neuzeit.* Frankfurt am Main, 1991. 56–73.

⁴ Csáky, Moritz: *Die Hungarus-Konzeption. Eine „realpolitische” Alternative zur magyarischen Nationalstaatsidee?* In: Drabek, Anna M. – Plaschka, Richard G. – Wandruszka, Adam (Hg.): *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Texte des 2.* Wien, 1980. (=Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs 11.) Wien, 1982. 71–89.; Kowalska, Eva: *Der konfessionell geprägte Patriotismus am Beginn der nationalen Bewegung der Slowaken.* In: Dann, Otto – Hroch, Miroslav – Koll, Johannes (Hg.): *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches.* (=Kölner Beiträge zur Nationsforschung 9.) Köln, 2003. 219–232.; Miskolczy Ambrus: *A „hungarus alterna-tiva”: példák és ellenpéldák (Fejes Jánostól Rummy Károly Györgyig).* Regio, 20. évf. (2009) 2.

természetesen valamennyi társadalmi réteg számára megadatott, így még a parasztok is lehettek a nagy reformmú apró előmozdítói és „patrióták”, ahogy azt a Magyarországra érkezett német telepések példája mutatja.⁵

A német telepések önképe: a császár szerződéses partnerei

1782-től gyorsan nőtt a német-római birodalom területéről kivándorlók száma, melynek nyomán a különösen érintett területek kormányzatai korlátozták a kivándorlást: Württemberg hercege például megújította az 1768-ban az emigrációra vonatkozóan kibocsátott ediktumot,⁶ Kurpfalzban és Pfalz-Zweibrückenben pedig a tilalom mellett ellenpropagandába is kezdtek, főleg a migráció illegális formája ellen, amikor is a kivándorló adósságai kiegyenlítése és adó lefizetése nélkül hagyta el az országot.⁷ Különösen súlyosan érintette a kivándorlás Kurpfalzt a háborús inség, a helyenkénti nagy népsűrűség, a választófejedelmek egyházpolitikája és a hivatalnokok önkénye miatt.⁸

Ezért a kormányzat röpiratokban, mint például a Galíciába való kivándorlás tetőpontján, 1784-ben *Freundschaftliche Erinnerung und Warnung eines Pfälzers an die nach Pohlen ausziehenden Mitbürger* címmel megjelent nyomtatványban is,⁹ kampányba kezdett a kivándorlás ellen, s az alattvalókat figyelmeztette a felsőbbbséggel szembeni kötelelességeikre. A névtelen röpiratszerző az uralkodó és alattvalói közötti társadalmi szerződésre hivatkozott, amelyet a kora újkorban a természetjogra alapozott államelmélet az emberi együttélés alapjának tekintett, s amely mindkét felet az állam szolgálatára adott szavának betartására kötelezte.¹⁰ Ennek jegyében igyekezett a szerző a kivándorolni vágyókat meggyőzni, hogy az állam

sz. 3–45.; uő: A „hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában. Magyar Kisebbség, 17. évf. (2012) 3-4. sz. 163–204.

⁵ Ez a megállapítás az elméleti irodalomban széles körben elterjedt volt, jelzi ezt például Joseph von Sonnenfels kijelentése, miszerint a parasztok alkotják az állam alapját, mivel „csak a földművesek nem hagyják el az országot, legalábbis nem szabad akaratukból, és sóhajtoznak, ha drága földjüktől [...] megválni kényszerülnek. [...] Kizárólag a földműves tekinthető állama meggyökerezett polgárának, a többi rend mind kozmopolita. [...] Földtulajdon és személyes szabadság tesz egy földművelő népet patriótává.” Ezzel Sonnenfels – a fiziokratáktól eltérően – a parasztságot nemcsak gazdasági, hanem politikai tekintetben is az állam alapjának minősítette. Véleményét II. József is osztotta. Sonnenfels, Joseph von: *Über die Liebe des Vaterlandes*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften, Bd. 7. Wien, 1785. 3–223., itt: 45–48.

⁶ Hauptstaatsarchiv Stuttgart C10: Reichs- und Kreisinstitutionen vor 1806, Schwäbischer Kreis, Specialia, Emigrationen der Reichs-Unterthanen nach Ungarn, Russland, Spanien und sonst 1766, 1767, 1768, 1769. Nr. 467, Erlass vom 2. März 1782.

⁷ Hacker, Werner: *Auswanderungen aus Rheinpfalz und Saarland im 18. Jahrhundert*. Stuttgart, 1987. 146., 148.

⁸ Schaab, Meinrad: *Geschichte der Kurpfalz*. 2 Bde. Stuttgart–Berlin–Köln, 1988–1992., itt: II. 219–225.

⁹ Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban: ÖStA FHKA), Galizische Domänen, rote Nr. 69/A. fol. 440r-449r.

¹⁰ Zippelius, Reinhold: *Geschichte der Staatsideen*. München, 1989. 6. kiadás, 132–136. Az alattvalók állam iránti patrióta kötelelességeit II. József is meggyőződéssel vallotta. Az 1784. augusztus 10-én a német örökös tartományokra vonatkozó kivándorlási pátens előbeszédében (a pátens rendelkezéseit 1787. április 2-án terjesztette ki Magyarországra és Erdélyre) kifejezésre is juttatta, hogy „minden alattvaló az állam adósa [...] ezért felesleges lenne a kivándorlást mindenekelőtt törvényenyel tiltani és büntetésekkel akadályozni”. Az előbeszédet lásd: *Continuatio edictorum mandatorum et universalium in regnis Galiciae et Lodomeriae die 1. Januar ad ultimam Decembr. anno 1782 emanatorum*. Leopoli, 1782. 164.

által az alattvalók számára biztosított előnyöket, mint például az élet- és vagyonbiztonságot nem kötelezettségek nélkül élvezik. Ellenszolgáltatásként az alattvalók kötelesek országukat benépesíteni, megművelni és védelmezni. „Ha elhagyjátok azt, megszegitek ígéretetek, [...] hazátok árulói vagytok, mivel attól oly sok kart elvontok...” – figyelmeztetett.¹¹

A szerző fejtegetéseiből arra következtethetünk, hogy a társadalmi szerződés gondolata az alsóbb társadalmi rétegekben is általánosan ismert volt, még ha a szerződés fogalmát egészen biztosan másképp értelmezték is. A göttingeni államjogtudós és publicista, August Ludwig von Schlözer a szerződés népies értelmezésének fonákját világította meg, amikor megróttta a magát jogtanárnak nevező pfalzi szerzőnek a társadalmi szerződést durván leegyszerűsítő tanítását, mely szerint a szerződés pusztán abban áll, hogy az alattvalók engedelmeskedjenek, az uralkodó pedig kizárólag védelmet nyújtson. Az alattvalóknak, fejtegette Schlözer, éppúgy jogukban áll felmondani a szerződést, s mivel Kurpfalzban azt az uralkodó az alattvalók védelmének elhanyagolásával maga sértette meg, „a védelem nélkül maradt alattvalót [...] többé nem terheli kötelezettség; a legkevesebb az, hogy magának új uralkodót keres...”¹² Bár Schlözer nem vitatta az alattvalóknak a migrációban testet öltő ellenállási jogát, de ellenezte a birodalmi határokon túlra való költözést, és figyelmeztetett arra, hogy mindkét félnek egyaránt vannak kötelezései és jogai.¹³

A névtelen röpiratíró igyekezett olvasóit a kivándorlástól visszatartani, s ennek érdekében számtalan, akkoriban gyakran alkalmazott módszerhez nyúlt, hogy a kivándorlási célterületet minél negatívabb színben tüntesse fel. Mivel azonban ehhez nyilvánvalóan nem voltak megfelelő ismeretei, a galíciai viszonyokról nem tudott meggyőző képet festeni. Csupán a jól ismert toposzokra hagyatkozott: Galícia „néptelen megműveletlen ország”, „egyenetlen, elhanyagolt földdel”, „egészségtelen levegővel” és „mérgező vízzel”.¹⁴ A kameralisták gyakran jellemezték ilyen leírásokkal az agrártechnikai szempontból nehezen megművelhető térségeket, amelyeket a német fejedelemségekben addig kizárólag a birodalmi határokon túl eső területekre, mindenekelőtt Magyarországra és a 18. század elejétől kezdve azon belül is elsősorban a Bánságra alkalmaztak, de most Galíciára is kiterjesztették. Így Galícia bizonyos értelemben a földi siralomvölgy jelképévé vált, ahol „az emberek, különösen a külföldiek szűnyöggént pusztulnak”,¹⁵ míg a haza paradicsomi színben tűnt fel. Ezért fordulhatott a szerző az alattvalókhöz eképp: „Büszkék lehettek arra, hogy Németország többi részén Pfalzot Paradicsomként emlegetik.”¹⁶ A szerző által hirdetett pfalzi paradicsomi állapotok, gazdagon termő földekkel, jól eladható termékekkel, megtakarításokkal, tágas és tiszta lakásokkal és jó ruhákkal azonban a legtöbb pfalzi lakos számára csak a vágyakozás elérhetetlen szekuláris tárgyát képezték, s efféle érvekkel nem lehetett őket a kivándorlástól visszatartani. Csak 1785 májusában és júniusában a kurpfalzi hatóságok a Galíciába távozók számát már 9625 főre tették,¹⁷ akik ekkor már Bécsben tartózkodtak, ahol többségüket azonban nem Galíciába, hanem Magyarországra irányították.

A telepések áradatának Magyarországra való átterelése egyébként nem várt nehézségekkel járt. A Frankfurt am Mainban székelő császári rezidens, Roethlein már az előkészü-

¹¹ ÖStA FHKA, Galizische Domänen, rote Nr. 69/A. fol. 442v.

¹² Idézi: Peters, Martin: *Altes Reich und Europa. Der Historiker, Statistiker und Publizist August Ludwig (v.) Schlözer (1735–1809)*. 2. jav. kiadás. Münster, 2005. 252.

¹³ Peters: *Altes Reich und Europa*, 252.

¹⁴ ÖStA FHKA, Galizische Domänen, rote Nr. 69/A. fol. 447r-v.

¹⁵ ÖStA FHKA, Galizische Domänen, rote Nr. 69/A. fol. 447v.

¹⁶ ÖStA FHKA, Galizische Domänen, rote Nr. 69/A. fol. 448r-v.

¹⁷ Landesarchiv Speyer, A 6, Nr. 224/3: Kurpfalz, Geheimer Rat – Kurpfalz, Auswanderung

letek idején azt jelentette, hogy a kivándorlók körében nagyon erős ellenérzések vannak Magyarországgal szemben. Szerinte a többség azért nem akar ott letelepedni, mivel félnék a magyar éghajlattól és levegőtől, amit a birodalom szerte általánosan elterjedt közmondás, miszerint „Magyarország a németek sírkertje”,¹⁸ is kifejezett. A Mária Terézia uralkodása alatt az 1760-as években a Bánságban lezajlott telepítés láthatólag negatív lenyomatot hagyott a német alsóbb rétegek kollektív emlékezetében, ami most a felszínre került, s a kitelepülni vágyók a nem kedvelt Magyarország helyett inkább az ígéret földjére, Galíciába igyekeztek.

A bécsi Udvari Kamara erre a jelentésre a rezidensnek azt a semmiképp sem könnyű feladatot adta, hogy igyekezzen ellensúlyozni a Magyarországgal kapcsolatban általánosan elterjedt kedvezőtlen véleményt, miszerint a „németek sírkertje”¹⁹ megállapítás „csak a hadsereg katonáira vonatkozik, akik a szabad ég alatt [...] táboroznak, s a gyorsan váltakozó hőségben és hidegben sok betegségnek vannak kitéve...”²⁰ A német kivándorlók meggyőződését azonban ilyen ügyetlen propagandával egyelőre nem lehetett megváltoztatni, majd csak a telepesek tapasztalatai hathattak idővel pozitív irányban. A legtöbb német, akár Pfalzból, Hessenből vagy Lotharingiából igyekezett Galíciába, 1784-től úgy járt, mint Nicolaus Kuhn, az a negyvenéves földműves, aki a lotharingiai Rimlingenből akart feleségével és négy gyermekével Galíciába kivándorolni.²¹ 1784. szeptember 13-án a következőt írta rokonainak: „Abból semmi sem lett, mivel a Mindenható akaratából és császári-királyi tanácsra Magyarországon keresztül a Bánságba vezettek bennünket...”²² Kuhn azonban nem bánta a Merczyfalvára (Mercydorf) való átírányítást, hiszen ugyanabban a levelében azt is tudatta, hogy a Bánság „nagyon jó ország”.²³ Az efféle híradások hatására megrikkultak a Magyarország helyett Galíciába való letelepedést kérő folyamodványok. A *Freundschaftliche Erinnerung* című röpirat szerzőjének egy ponton igazat kell adnunk, nevezetesen a kivándorlási célterületről hamis információkat hirdető hivatalos propagandairatok, fessenek bármilyen szép képet is, a személyes tapasztalatokon alapuló információk ellenében hatás nélkül maradnak.

A legtöbb levélíró telepes hálásan emlékezett meg arról, hogy a császári ígéretet, mely szerint az önálló lét megteremtéséhez szükséges szántóföldeket, lakóházakat és felszereléseket megkapják, Magyarországon is betartották. A Leyen grófok birtokában levő Ruben-

¹⁸ *Hungar ist deren Teuschen Kirchhof*. ÖStA FHKA, Galizische Domänen, rote Nr. 69/A. fol. 361v.

¹⁹ Ezt a közmondást az író Karl Simrock is felvette 1846-ban megjelent közmondásgyűjteményébe: Simrock, Karl (Hg.): *Die deutschen Sprichwörter*. Frankfurt am Main, [1850]. 2. kiadás, 578. Egyébként ez a toposz a 18. században nem csak Magyarországra vonatkozhatott. A svájciak és franciák lombardiai harcaira utalva például szintén elterjedt volt a „Lamparten a németek és franciák temetője” (*Lamparten ist der Deutschen und Franzosen Kirchhof*) mondás. Az a közmondás, mely szerint „Az elsőnek a halál, a másodiknak érkezőknek az ínség, a harmadikoknak a kenyér [jut]” (*Den Ersten den Tod, den Zweiten die Not und den Dritten das Brot*), szintén nem kizárólag Magyarországra vonatkozott, hanem a német államok közötti áttelepülőkre is. Északnémet dialektus szerinti formája (*Den Eersten sein Dod, den Tweeten seine Not, den Dritten sein Brod*) a 18. század közepétől betelepített északnémet mocsárvidék területein is elterjedt volt. Vö. Clausen, Otto: *Chronik der Heide- und Moorkolonisation im Herzogtum Schleswig (1760–1765)*. Husum, 1981.

²⁰ ÖStA FHKA, Galizische Domänen, rote Nr. 68. fol. 359v.

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) A 39 Magyar kancelláriai levéltár, Acta generalia 1784:1125. 1784. augusztus 25-én kapott Bécsben magyarországi telepes státust.

²² Idézi: Hiegel, Charles: *Répression de l'émigration lorraine en Hongrie au XVIIIe siècle dans les baillages de Bitche et de Sarreguemines*. In: *Annuaire de la Société d'Histoire et d'Archéologie de la Lorraine*, 84. (1970) 101–168, itt: 154.

²³ Hiegel: *Répression de l'émigration lorraine en Hongrie*, 154.

heimből származó vagyontalan, harmincöt éves paraszt és molnár, Nikolaus Rabung, aki feleségével 1784. augusztus 19-én regisztráltatta magát Bécsben,²⁴ szintén Merczyfalvából írta, hogy mindent megkapott, „amit kinn ígértek, először is egy újonnan épített, kétszázötven forintot érő házat, két lóval és egy vasalt szekérrel, egy tehenet egy borjúval, egy ágyat és vasedényeket, amire egy parasztembernek a házban szüksége van. [...] Annyi földet kapunk, amennyit meg tudunk művelni [...], amiért kegyes császárunknak nem tudunk élegszer köszönetet mondani.”²⁵ Más telepesek is hálás szívvel sorolják fel, amit a szántóföld és az igavonó állatok mellett bútorként és munkaeszközként számukra juttattak. Számba véve a negyvenhat különféle munkaeszközt és háztartási tárgyat, amit a Bácskába települtek kaptak, Adam Wegehenkel például a következőket írta az otthon maradtaknak: „Nem hazudok nektek, ez olyan biztos, ahogy az életemet Istentől kaptam és Isten kegyelméből tarthatom meg. Ha nem hisztek nekem, ne engem szidjatok, hanem kegyes császárunkat, aki ilyen kegyben részesített bennünket.”²⁶

Az esélyt, hogy a messzi idegenben új, jobb egzisztenciát teremthetnek, a telepesek „kedves császáruk” kegyelméből és jóságából élvezhették.²⁷ Hozzá fordultak problémáikkal és panaszaikkal, egyedül tőle vártak segítséget, hiszen 1782. szeptember 21-én a kivándorolni készülőkhöz kibocsátott körlevelében „örökölt császári királyi szavát” adta a meghirdetett szabadságoknak és kedvezményeknek az új településeken való betartására.²⁸ Az uralkodóba vetett mély bizalom nemcsak arra vezethető vissza, hogy a telepesek régi és új hazájának uralkodója német-római császárként és Magyarország uralkodójaként egy és ugyanazon személy volt, hanem arra is, hogy a telepesek magukat a természetjogi értelemben vett társadalmi szerződés részének, konkrétan a császári reformmű részének tekintették. Már csak ezért is részletezték leveleikben a császári ígéretek teljesülését. Folyamadványaikban ugyanakkor világossá tették, hogy boldogulásuk a császár, azaz az állam számára sem lehet közömbös. Rumában például, ahol a magánföldesúr semmiféle előkészület sem tett az általa még 1784-ben kért 700 bevándorló letelepítésére, amikor azok 1786 elején megérkeztek, a helyzet néhány hét alatt válságossá vált.²⁹ A telepesek a császárhoz intézett 1786. június 30-i beadványukban panaszt emeltek azzal, hogy a letelepedéshez semmiféle segítséget sem kaptak, és „a régi lakosok nagy terhére azok istállóiban és padlásain laknak [...], s mindenben nagy szükségét szenvednek”.³⁰ A kivándorlások megígért kedvezményeket nem szándékozik az uraság betartani, és csak öt és egynegyed hold szántóföldet akar adni házhellyel a megígért huszonnégy hold helyett, ami családjaik élelmezésére sem lenne elegendő. „Ínségünk oly nagy, hogy ha nem érkezik hamarosan segítség, mindnyájan a halál korai áldozatává kell legyünk”, panasztartották, és a császártól kértek gyors támogatást arra hivatkozva, hogy ilyen körülmények között „nem lehetnek az állam hasznára”.³¹

²⁴ MNL OL A 39 1784:11 251.

²⁵ Idézi: Klugesherz, Lorenz et al: *Mercydorf. Die Geschichte einer deutschen Gemeinde im Banat*. Seelbach, 1987. 94.

²⁶ Hefner, Angela: *Tscherwenka – Cservenka – Crvenka Batschka 1785–1944: Tscherwenkaer Familien*. 2., verb. Aufl. CD-Rom. Karlsruhe, 2002. 439f.

²⁷ Így fogalmazott például Ottilia Säcklerin levelében, Kolut, 1786. febr. 18. Közi: Hefner: *Tscherwenka*, 449.

²⁸ Vö.: Tafferner, Anton: *Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte*. 5. Bde. München–Stuttgart, 1974–1995., itt: I. 276.

²⁹ MNL OL A 39 1794:4586.

³⁰ MNL OL A 39 1786:7558.

³¹ Uo.

Miközben a bevándorlók a nekik kilátásba helyezett, de nem teljesített kedvezményeikért folyamodtak, alapjában véve a császárral kötött szerződés betartásához s az abban le-szögezett kedvezményekhez és engedményekhez mint új egzisztenciájuk megígért alapkö-veihez ragaszkodtak. A telepések szemszögéből tekintve a dolgot, ezekre már csak azért is elengedhetetlenül szükség volt, mert csak azok segítségével tehettek eleget a császárral kö-tött szerződés feltételeinek, nevezetesen a területek úrbéri megművelés alá vonásának. En-nek jegyében a bácskai Cservenka (Tscherwenka) község telepesei II. Józsefhez intézett 1786. július 7-i beadványukat a következő nyilatkozattal kezdték: „Nagy kegyelemben van részünk, és minden erőnkkel azon leszünk, hogy az állam és ő császári királyi Felség ráter-mett és hasznos polgáraivá váljunk...”³² A letelepítés szerződéses jellegét vallották a koráb-bi telepések is, mint például a Tolna megyei Dunaföldváron lakó Konrád Kloispach. Az új bevándorlókat látva fordult 1785. november 9-én a császárhoz azzal a kéréssel, hogy szá-mára is engedélyezzék a letelepüléssel egybekötött adományokat. Ezt azzal indokolta, hogy „nap mint nap látnom kell, hogy Őfelsége oly sok német számára a könyörületes és kegyes tápláló atya, és őket minden szükséges dolgokkal ellátja, hogy nem marad nekik más tenni-valójuk, mint hogy szorgalmasan dolgozzanak”.³³

A szintén régebbi telepes Johann Ehling esete beszédes példája annak, hogy II. József maga is nagyra értékelte az alattvalók és az uralkodó közötti szerződést. Az 1710-ben a Nas-sau-Siegen Hercegségbeni Herzhausenben született Ehling új hazájában, a bánsági Perjá-mos (Perjamosch) községben megbecsült személy volt, 1776 és 1778 között a községbírói tisztséget is ellátta. Becsülték „Perjámos királyi kamarai község tagja”-ként is, ahogy bead-ványát aláírta. A községben nem volt, aki a Biblia tanítását („szaporodjatok és sokasodja-tok!”) nála hűségesebben követte volna. Tizenöt fiút és tíz leányt nevelt, akiket olyan jól ki-házásított, hogy minden gyermeke egy egész telket művelt, és képes volt adóját mindig ha-táridőre befizetni. 1788-ban Ehling hatvannyolc leszármazottjával II. Józsefhez fordult az-zal a kéréssel, hogy őt alattvalói kötelezettségei becületos teljesítéséért mentesítse minden szolgáltatás alól. Miután a hivatalok megbizonyosodtak a levélben foglaltak igazságtartal-máról, II. József minden földesúri teher alól mentesítette, ráadásként pedig mint minden alattvaló példaképét ezüst érdeméremmel jutalmazta.³⁴

A 18. század végi német telepések semmi esetre sem valamifajta kulturális küldetésu-dat hordozóiként tekintettek magukra, mint ahogy azt utódaik közül néhányan a 19. század második felében, a nacionalizmus korszakában vagy a 20. század első felében a népiségide-ológia jegyében állították.³⁵ A telepéseknek önmagukról mint a császár hűséges alattvalói-ról alkotott önképe sokkal inkább a kora újkori természetjognak a társadalmi szerződésről szóló elméletében gyökerezett, még ha nem is tekintette magát minden telepes szerződéses

³² MNL OL E 125 Magyar kincstári levéltárak – Magyar kamarai levéltár, Magyar Kamara, Impopu-lationalia 1785-1790. 17. cs. Fons 197, fol. 125r.

³³ MNL OL D 125 13. cs., fol. 334r.

³⁴ Vö. Újságcikk Ehling ügyéről: Magyar Kurir, 1788. júl. 2. Nr. 52. 572.; Baróti (Grünn), Ludwig: *Geschichte von Perjamos*. Perjamos, 1889. 100–103.

³⁵ Különösen a Bánságból származó osztrák író és színigazgató Adam Müller-Guttenbrunn irodalmi műveiben tapasztalható ez, elsősorban a Lipcsében 1917-ben megjelent *Joseph der Deutsche. Ein Staatsroman* című munkájában. A dunai svábok néhány helytörténeti monográfiájában (*Heimat-bücher*) is megjelenik ez az ábrázolásmód. Vö. Orosz-Takács, Katalin: *Zwischen Mythos und Rea-lität. Historische Kulminationspunkte in Heimatbüchern der ungarndeutschen Vertriebenen*. In: Fata, Márta (Hg.): *Migration im Gedächtnis. Auswanderung und Ansiedlung im 18. Jahrhundert als identitätsstiftender Faktor bei den Donauschwaben*. (=Schriftenreihe des Instituts für donau-schwäbische Geschichte und Landeskunde 16.) Stuttgart, 2013. 135–145.

partnernek. A kamarai hivatalnokok feljegyzései és a régebben betelepültek panasziratai feslett, veszekedő és iszákos telepesekről is szólnak,³⁶ mégis a német telepésekkel új típusú paraszt jelenik meg Magyarországon. Az „új alattvaló” nem azért volt lojális az uralkodó iránt, mert benne a földesúrral szemben szövetségést látott. Sokkal inkább úgy vélte, az uralkodóval kötött szerződés révén tud hozzájárulni a reformmunkálathoz a közjó érdekében. Ebből az önképből³⁷ származott a német telepések öntudatos magatartása, ami a magyarországi német parasztság kollektív tudatának alapvető és tartós ismertetőjelét képezte, s amely a magyar kamarai hivatalnokok számára teljesen ismeretlen volt, ezért a német parasztkok magatartásában gyakran engedetlenséget láttak. Így amikor például a Bácskában fekvő Kiskér (Kleinkeer) község telepesei a császárhoz intézett 1786. július 9-i iratukban arra panaszkodtak, hogy „csupa ellenség veszi őket körül”, s „különböző kis előljárók [...] élesen korholják és gyalázzák őket”, az illetékes kamarai adminisztráció azzal vágott vissza, hogy „a német telepések engedetlensége, durvasága és féltelensége valamennyi hivatalnok türelmét” nagymértékben igénybe veszi.³⁸ Jellemző módon a kamarai adminisztráció nem ismerte be, hogy mi volt a telepések öntudatos fellépésének valódi oka, hanem azt II. József egyik 1786-os rendeletére vezették vissza, amely a földesuraknak megtiltotta, hogy a parasztkokat testi fenyegetéssel vessék alá.³⁹

A telepések otthonfelfogása – az integráció eszköze

Ha a magyarországi német telepések magukat a császár szerződéses partnereinek tekintették, felmerül a kérdés, hogy mit értettek az „otthon” (*Heimat*) fogalma alatt. Az otthon fogalmát a kora újkorban a legrészletesebben a koldulásra vonatkozó rendőri szabályzatok fejtették ki.⁴⁰ Az Európa-szerte ismert⁴¹ és minden német államban egyformán kezelt ho-

³⁶ Így írnak például a diószegi magyar parasztkok a német betelepültekről: „Gabonát sokan eladják, Pénzt pedig megiszák mint az Banthion, König, Banstetten, Trageszer, Hertzing, Junghain, Hautb, Konrad. Nedbus és Gande, czégéres korhely, aki magát földgyeiről keveset gondolván, nem tsak ide valo uj colonistákat, de más helységekben ugy mint Páldon és Geszthen levöket minden nemü Zenebonára fölindittani, azokat minden roszaságra fölingerelni szokta...” Státny oblastný archív v Bratislava, Bratislavská župa I, 1398–1922, Ac, 1787. Fasz. 35. Nr. 15.

³⁷ Ez a szerepfelfogás már az 1780 előtt Magyarországra beköltözött azon telepéseket is jellemezte, akik földesuraikkal szerződést kötöttek, melyben vállalták területek úrbéres megművelését, cserébe viszont általában „kontraktualista” szerződéses státusúaknak, azaz nem függő helyzetű jobbágyoknak ismerték el őket.

³⁸ MNL OL E 125 17. cs. Fons 197, fol. 128v., 199r.

³⁹ Uo. 199r.

⁴⁰ Friedrich, Adam (Hg.): *Sammlung der hochfürstlich-wirzburgischen Landesverordnungen*. 2 Bde. Würzburg, 1776., itt: I. 637f.

⁴¹ Wendelin, Harald: *Schub und Heimatrecht*. In: Heindl, Waltraud – Sauer, Edith (Hg.): *Grenze und Staat. Passwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremden gesetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750–1867*. Wien, 2000. 173–346.; Komlosy, Andrea: *Der Staat schiebt ab. Zur nationalstaatlichen Konsolidierung von Heimat und Fremde im 18. und 19. Jahrhundert*. In: Hahn, Sylvia – Komlosy, Andrea – Reiter, Ilse (Hg.): *Ausweisung – Abschiebung – Vertreibung in Europa. 16–20. Jahrhundert (=Querschnitte 20.)* Innsbruck, 2006. 87–114.; Fazekas Csaba: *„Mi Isten képét viselő szegények...” Források a miskolci koldusok 18–19. századi történetéhez*. Borsodi Levéltári Évkönyv. 8. (1997) 216–223.; Tárkány Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Budapest, 1981. 51–68.

nossági jog (*Heimatrecht*)⁴² alapján a városi és falusi közösségek kötelesek voltak saját szegényeiket ellátni, még akkor is, ha azok hosszabb távollét után tértek vissza eredeti községükbe. Az idegen koldulókat viszont mint csavargókat kitoloncolták. Honosságot a személy születéssel vagy például beházasodás révén hosszú éveken át tartó helyben lakással szerzett egy településen, amely település számára identitást és mindenekelőtt védelmet nyújtott. Az a személy, akinek nem volt ura, nem számíthatott oltalomra és azzal együtt jogokra sem.⁴³ Az otthon tehát társadalmi kapcsolatokat, községi ellátást és földesúri védelmet is jelentett egyben.

Amikor a 18. században formálódó államhatalom az alattvalókat, akik addig több uralmi jogokat gyakorló személytől függtek, a korábbinál erősebben befolyása alá kívánta vonni, az otthon (*Heimat*) fogalma kitágult, s a politikai otthon (*politisches Domicil*) és a haza (*Vaterland*) jelentéseket is magába olvasztotta. Ettől kezdve otthonnak az a lakóhely számított, ahol az emberek alattvalóként jogokkal és kötelességekkel rendelkeztek. A Habsburg Birodalomban Joseph von Sonnenfels 1771-ben a haza (*Vaterland*) fogalmát úgy határozta meg, mint „az az ország, ahol az ember állandó lakhelye van, azok a törvények, melyeknek ez ország lakói engedelmeskednek, a törvényekben rögzített kormányzati forma, ezen ország lakói, az ugyanazon jogokban osztozók”.⁴⁴ Ha tehát a honossági jog (*Heimatrecht*) a születési helyet vagy a lakhelyet vette alapul, akkor az otthon (*Heimat*) iránti kötelesség magában foglalta az ottmaradást és a haza viszonyaihoz való alkotmányos alkalmazkodást is. A természetjog 17. és 18. századi szószólói, akik egyetértettek a westfáliai békében kimondott *ius migrandi* joggal, azt a monarchia uralomgyakorlása biztosításának rendelték alá, mely uralom központi tényezője a népesség volt.⁴⁵ Ezért azokat az alattvalókat, akik engedély nélkül vándoroltak ki, és később vissza kívántak térni szülőhelyükre, idegen koldusként kezelték, és az idegen világba s azzal együtt talán a nyomorba küldték vissza.⁴⁶

Hogy milyen mélyen beivódott a 18. századi emberek tudatába a felsőbbség által naplopónak minősített illegális kivándorló, majd szegényen visszatérő migráns képe, mutatja egy 1785-ben Magyarországra küldött levél. A bányász Zsombolya (Hatzfeld) községben lakó Dorothea Grotin köteles részt örökölt a kurmainzi Sörgenlochban elhalt nagyapjától, Michael Schwerzbergertől. Schwerzberger végrendeletében tekintélyes vagyont hagyott gyermekeire és unokáira: házakat, szántókat, réteket, szőlőket. A kivándorolt családtagokra eső örökös részeket elárverezték, és a pénzt felvételig gondnokra bízta. A német rokonok azt tanácsolták a magyarországiaknak, hogy az őket illető tetemes összeget régi hazájukban fektessék be, sőt, térjenek haza. Ez utóbbi esetre azonban hangsúlyozták: „Jó háztartást kell vezetnetek, mivel lustálkodással és henyélessel senki, még a koldus sem tudja eltartani

⁴² Schubert, Ernst: *Mobilität ohne Chance: Die Ausgrenzung des fahrenden Volkes*. In: Schulze, Winfried (Hg.): *Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität* (=Schriften des Historischen Kollegs 12.) München, 1988. 111–164.

⁴³ Schubert: *Mobilität ohne Chance*, 116.

⁴⁴ Sonnenfels: *Über die Liebe des Vaterlandes*, 7.

⁴⁵ Lásd: Gil, Francisco Pietro: *Die Aus- und Einwanderungsfreiheit als Menschenrecht. Zur Geschichte dieses Rechts und zu seiner christlichen Begründung heute* (=Studien zur Geschichte der Katholischen Moraltheologie 22.) Regensburg, 1976. 61–100.

⁴⁶ Würzburgban például a herceg-püspök 1724-ben az engedély nélkül kivándorlók számára kilátásba helyezte, hogy „ha esetleg valamikor visszatérnek, semmiféle védelemben nem részesülnek, hanem bizonyosan és kivétel nélkül csavargóként fognak kezeltetni, és nem fogják megtűrni őket az országban”. Idézi: Friedrich (Hg.): *Sammlung*, I. 710.

magát.⁴⁷ Mind a tartományi rendeletekben a henyélésre vonatkozó szemrehányás mögött, mind pedig a kortársak gondolkodásmódjában a munka újfajta felfogása jelent meg, amely szerint a munka az ember társadalmi kötelessége. Ebből a nézőpontból tekintve a munka a politikai hazafogalom részét alkotta.

Minél inkább nőtt a népesség jelentősége a „közjó”-ra nézve, annál világosabbá váltak a kijelentések az alattvalóknak az otthonnal szembeni kötelességeiről.⁴⁸ Sonnenfels szerint nem létezik „boldogság a hazán kívül”, és az embernek „hazája iránt [...] elfogultnak kellene lenni, fizikai és politikai értelemben azt a legjobbnak [...] tartva”.⁴⁹ A Habsburg népesedéspolitika szempontjából ez azt jelentette, hogy egyre szigorúbbá vált a népességmozgások ellenőrzése. Az illegális kivándorlást az ausztriai örökös tartományokból az 1784. augusztus 10-én kibocsátott kivándorlási pátens minden polgári jog elvesztésével, vagyonelkobzással és az örökösödési jog megvonásával büntette.⁵⁰

Egyes német migránsok azonban differenciált otthonfogalommal rendelkeztek. 1785. augusztus 24-én jelentkezett Bécsben magyarországi letelepedésre egy 17 családból álló csoport a Hohenzollern-Hechingen Hercegség két településéről, Hörschwangból és Stettenből. A csoport szóvivője, a Hörschwangból származó negyvennyolc éves paraszt, Johann Görle egy hónappal később, szeptember 29-én a családok nevében egy iratot intézett Joseph Friedrich Wilhelm von Hohenzollern-Hechingen herceghez, amelyben a következő szavakkal mondott köszönetet: „Lekötelező köszönetet mondunk azért, hogy elbocsátott bennünket, teljes szívüinkből kívánunk mindannyian hosszan tartó boldog kormányzást, sok szerencsét és áldást, minden jót, azután pedig az örök égi dicsőséget, ezt kívánjuk mindannyian tiszta szívüinkből, egyúttal szívből sajnáljuk volt hazánkat az elszenvedett oly nagy időjárás csapások miatt, mi reméljük, hogy volt Fenséges országatyánk [*Landesvater*], ahogy az egész magas hercegi kormány örül boldogulásunknak, hisz minden atya, aki gyermeke boldogságát látja, tetszéssel van iránta.”⁵¹ Már a herceg országatyaként való

⁴⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA), Staatskanzlei, Noten von der ungarischen Hofkanzlei, Kt. 32. Konv. 2. 1786. Nr. 10 320.

⁴⁸ Klueping, Harm: „Bürokratischer Patriotismus”. *Aspekte des Patriotismus im thesesianisch-josephinischen Österreich*. In: Birtsch, Günter (Hg.): *Patriotismus*. (=Aufklärung, 4. évf. (1991.) Nr. 1.) Hamburg, 1991. 37–52., itt: 42–45.

⁴⁹ Sonnenfels: *Über die Liebe des Vaterlandes*, 38., 8.

⁵⁰ Kropatschek, Joseph (Hg.): *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer systematischen Verbindung*. 18 Bde. Wien, 1785–1790., itt: XIV. 950. Az állami eszközökkel elősegített népességnövekedés érdekében bocsátották ki 1784. február 15-én az örökös tartományokra vonatkozó rendeletet, amely szerint minden külföldi, aki már tíz éve a Habsburg Monarchiában élt, rendeleti úton „honos”-nak minősült. A határidő letelte után az alattvalókat megillető valamennyi jog élvezetébe jutottak. Uo. VI. 161. A Magyar Királyságban a régi szokásjog szerint azok a személyek számítottak honosnak, akik a magyar korona országában születtek. Az 1723. évi 103. törvénycikk értelmében a német telepesek szabad éveik leteltével kaptak honosítást. A II. József idején betelepültek tíz év után számítottak „honfiú”-nak, mivel a helytartótanács rendelkezése szerint azok a német telepesek, akik még nem tartózkodtak tíz éve Magyarországon, akadálytalanul kivándorolhattak, miután a számukra juttatott javakat visszaszolgáltatták, vagy maguk helyére állítottak valakit, aki kötelezettségeiket és adósságaikat magára vállalta. Vö. MNL OL E 125 1785/86. Fons 7, Pos. 101.; Eckhart Ferenc: *A Szentkorona-eszme története*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2003. (reprint) 138.

⁵¹ Staatsarchiv Sigmaringen, HO 1, Nr. 838.: Hohenzollerische Betände:1212–2003. Gefürstete Grafenschaft Zollern und souveränes Fürstentum Hohenzollern-Hechingen, Akten Innere Verwaltung, Landesverfassung, Auswanderung mehrerer Bürger aus Stetten unter Holstein und Hörschwang nach Ungarn, 1785. Görle levele, 1785. szept. 29.

megszólítása mutatja, hogy Görle és társai az otthonra alapvetően mint politikai otthonra (*politisches Domicil*) tekintettek, ahol az alattvalókat és az uralkodót a természetjogra alapozott társadalmi szerződés köti össze. Ahogy az uralkodó alattvalóitól elvárja kötelességeik teljesítését, ugyanúgy köteles ő is az alattvalókkal szemben a közjót szolgálni. Görle a boldogságot nem csupán a hazával szembeni kötelességként, hanem egyben a személyes jólétre vonatkozó alattvalói jogként is értelmezte. Következésképpen a kivándorlás nyomán a célsország, Magyarország nem utolsósorban a II. József császár által biztosított letelepedési feltételeknek köszönhetően új politikai otthonná vált, s egyben a betelepülők személyes boldogulásának alapját is biztosította. II. József is azt vallotta, hogy a parasztok falvaikat mint stabil családi székhelyüket és országukat nemcsak a munka, hanem a tulajdon kötelességén keresztül is politikai otthonuknak kell, hogy érezzék, mint ahogy azt a Bánságban tett utazása alkalmával már 1768-ban megfogalmazta.

A régi és új otthon előnyeit és hátrányait Johann Eimann is mérlegre tette a Bácskába való bevándorlás után körülbelül negyven évvel, amikor a következőket írta: „Persze ég és föld Danteshof és az itteni viszonyok; de az itt könnyen megszerezhető dolgokat a hallatlanul sok robot megkeseríti – minden édességnek kell, hogy keserűsége is legyen, mondja a közmondás. Egyébként itt nagyon szabadon él az ember.”⁵² A kurpfalzi Duchrothból származó Eimann nem volt tipikus kivándorló. Otthon elvégezte a gimnáziumot, és szeretett volna tovább tanulni, de apjának, egy nemesi föld bérlőjének a halála megakadályozta ebben.⁵³ Eimann a Bácskában azután – ahogy a többi „írásban jártas” telepest is, akár befejezték a középiskolát, akár nem⁵⁴ – először a kamarai adminisztrációban alkalmazták mint építési számvivőt, majd a német települések felhúzása után tanítóként s végül Újszivácon (Neu-Szivacz) jegyzőként működött. Eimann régi hazájában mennonita volt, Magyarországon azonban át kellett térnie a református vallásra, ennek ellenére így nyilatkozott: „Vallási ügyekben még a legkisebb mértékben sem háborgatják az embert. Akinek ünnepnapja van, ünnepel, akinek nincs – az dolgozik.”⁵⁵ Eimann szabadságérzésében az is kifejezésre jut, hogy a kivándoroltak azokat a jogokat, amelyekkel régi hazájukban rendelkeztek, de az újban nem, nem hiányolták, ha másfajta szabadsággal ellensúlyozhatták azokat.

⁵² Eimann, Johann: *Der deutsche Kolonist oder die deutsche Ansiedlung unter Kaiser Josef II. in den Jahren 1783 bis 1787 besonders im Königreich Ungarn in dem Batscher Komitat.* (=Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks, Reihe B, 17.) Heg. Von Friedrich Lotz. München, 1965. 93f.

⁵³ Eimann: *Der deutsche Kolonist*, 87.; Kuhn, Friedrich (Hg.): *Familienbuch für Johann Eimann. Lebens-Beschreibung Johann Eymann und dessen Ehe-Frau Margaretha Elisabetha durch ihn selbst verfaßt [...]* Blankenloch-Büchtig, 1986.

⁵⁴ Ez történt például a Pfalzból, (Kaisers-)Lauternből származó tekintélyes szabómesterrel, Johann Georg Schramm-mal is, aki a városi igazgatásban egy ideig még írnokként is dolgozott. Mivel a házas polgár egy házasságon kívüli kapcsolatot létesített, 1784-ben élt a II. József által meghirdetett magyarországi telepítés lehetőségével, hogy szerelmét feleségül vehesse. Cservenkán telepedett le, de mint „írásban jártas” személyt másik két ügyes telepessel együtt a zombori telepítési hivatalban alkalmazták. Hefner: *Tscherwenka*, 452–454.

⁵⁵ Eimann: *Der deutsche Kolonist*, 94. A kamarai birtokokra bevándoroltak a türelmi rendeletben foglalt felekezetekhez kellett, hogy tartozzanak, ezért mennoniták számára a letelepedés Magyarországon nem volt engedélyezett, hacsak a bevándorló nem tért át az evangélikus vagy református hitre.

Az otthon fogalom politikai tartalma mellett rendelkezett gazdasági ismérvvvel is. A *Heimat* szó ugyanis a régi hochdeutsch dialektusban a ház- és udvartulajdont jelentette.⁵⁶ Ezt a jelentést a felnémet dialektusok egészen a 19. századig megőrizték. A svájci lelkész és publicista Jeremias Gotthelf *Erlebnisse eines Schuldnerbauers* címmel 1854-ben megjelent könyvében például ez áll: „Az új otthon 10 000 forintjába kerül.”⁵⁷ De Svábföldön is hasonló jelentéssel bírt: „A legidősebb kapja az otthont.”⁵⁸ Ez a mondás a katolikus svábok körében uralkodó örökösödési jogra utal, mely szerint a legidősebb gyermek vette át a gazdaságot, míg a többi testvér számára az otthon elveszett,⁵⁹ azaz örökrészüket pénzben fizették ki.

A II. József idején Magyarországra települtek között annak ellenére, hogy a vagyonsabbakat Galíciába irányították, nem kevesen akadtak, akik kisebb vagy nagyobb vagyonnal rendelkeztek szülőföldjükön. A legtöbb esetben még a kivándorlás előtt intézkedtek, hogy örökrészüket vagy a házukért, illetve eladandó ingó vagyontárgyaikért járó összeget biztosan és a lehető leggyorsabban megkapják, hogy azután azt új otthonukban befektethessék. Gerhard Heß és Bernhard Scherer, két 1784-ben az Alsenz melletti Münchweilerből Cservenkára áttelepült telepes például urukkal, Wieser gróffal egy bizonyítványt állítottott ki arról, hogy „becsületes és rendes” alattvalók, s hogy Münchweilerben még elárverezendő javaikra vonatkozó joguk csorbítatlan.⁶⁰ Heinrich Huber a Grumbach Grófság-beli Ilgesheimből vándorolt ki Magyarországra 1784-ben, és Torzsán telepedett le. Kivándorlásakor megbízta apósát, hogy árvereztesse el 1783-ban kapott anyai örökségét. A felvett inventáriumból kiderül, hogy a rétet és a szántóföldet legalább 385 forint értékűre becsülték. Az apósának egyébként az árverezéshez meg kellett még szereznie a grumbachi földesúr engedélyét is. Feltételezhető, hogy az engedély beszerzése után Huber gyorsan nyelbe ütötte a dolgot, mivel szüksége volt Magyarországon a pénzre, hogy, amint írta, új „háztartását jól felszerelhesse”.⁶¹ A bánáti Csákon (Tschakowa) élő Nikolaus Jost is azt kéri 1785. október 2-án, hogy a kurmainzi Sauerthalban gyorsan fizessék ki örökrészét, 65 forint 29 krajcárt, hogy „intézhessem háztartásomat és beszerzéseimet, mivel sok dologra felettébb szükségem van”.⁶²

A sikeres újrakezdésre alapozva azután a messze idegen otthonná válhatott, amire a telepések kijelentései is utalnak. Hiszen amikor egyenlő feltételek mellett döntési helyzet adódott a régi otthon és az idegen világ között, az utóbbit választották, ahogy az például Valentin Geißheimer esetében is történt a Bánságban fekvő Lieblingen. Amikor 1791-ben felszólították, hogy vegye át örökrészét régi otthonában, s települjön vissza, a következő indoklással utasította ezt vissza: „...nem akarom szép birtokomat eljátszani, és senki sem várhatja ezt tőlem. [...] Olyan igaz, mint hogy a nap süt, hogy házam és birtokom van, né-

⁵⁶ Bausinger, Hermann: *Heimat in einer offenen Gesellschaft. Begriffsgeschichte als Problemgeschichte*. In: Kelter, Jochen (Hg.): *Die Ohnmacht der Gefühle. Heimat zwischen Wunsch und Wirklichkeit*. Weingarten, 1986. 89–115., itt: 91–94.

⁵⁷ „Das [!] neue Heimat kostet ihn wohl 10 000 Gulden.” Gotthelf, Jeremias: *Erlebnisse eines Schuldnerbauers*. Berlin, 1854. 19.

⁵⁸ „Der Älteste kriegt die Heimat.” Fischer, Hermann: *Schwäbisches Wörterbuch*. 6 Bde. Tübingen, 1904–1936., itt: III. 1364.

⁵⁹ Németül: „ihrer Heimat zur Leiche gingen”.

⁶⁰ ÖStA HHStA, Staatskanzlei. Noten von der Ungarischen Hofkanzlei, Kt. 32. Konv. 2, 1787. Nr. 35 687.

⁶¹ ÖStA HHStA, Staatskanzlei. Noten von der Ungarischen Hofkanzlei, Kt. 32. Konv. 2, 1786. Nr. 2823.

⁶² ÖStA HHStA, Staatskanzlei. Noten von der Ungarischen Hofkanzlei, Kt. 32. Konv. 2, 1786. Nr. 312.

met mértékkel mérve 52 hold szántó, 12 hold réttel, két kerttel, és ezeket nem kell trágyázni.”⁶³ Nikolaus Thibaut, aki a lotharingiai Lembergől érkezett a bánsági Orczyfalvára (Orczydorf), nem sokkal ezután, 1784. szeptember 25-én a következőképp magyarázza apjának a letelepedés melletti döntését, ecsetelve a magyarországi gazdálkodás előnyeit: „Nálunk minden, amit elvetünk, búza, rozs, árpa, zab, kukorica, krumpli, bab, borsó, lencse, káposzta, répa, kender, len, köles, bor és gyümölcs, olyan mennyiségben terem, hogy egy paraszt 20, 30, 40 hold földdel annyi gabonát termelhet, mint nálatok 80, 90, 100 holdon. Ha valakinek kedve és óhaja van hozzánk jönni, ne késlekedjen sokáig, mert itt még jó az élet.”⁶⁴ [Kiem. – F. M.]

Az „új alattvaló” tehát nemcsak szerződéses partner volt, hanem egyidejűleg *homo oeconomicus* is, s otthona ott volt, ahol mint paraszt eredményesen gazdálkodhatott, és családját el tudta tartani. Így tudósította például Friedrich Wilhelm Schäfer Cservenkáról szüleit és testvéreit, hogy magyar bor külföldi eladásával is pénzt keresni szándékozik, ahogy azt Cservenkán és környékén más telepések is tették: „Vagy száz ember van itt, akik bort és élő marhát visznek ki, és szép pénzt keresnek.”⁶⁵ Gazdasági szempontból tehát egy kivándorolt számára az otthont a befogadó ország jelentette, de egyes telepések szemében a régi otthon az új, idegen világban a gazdasági boldogulás alapja is lehetett, nevezetesen az idegen világban megtermelt áru importőreként.

A II. József idején kivándoroltak leveleiből kezdettől fogva kiolvasható nemcsak az állam által biztosított letelepedési feltételek, de az itt talált természeti adottságok kiváltotta öröm is, amely adottságok biztosíthatták a korábban nélkülözött élelmezési biztonságot vagy az áhított társadalmi felemelkedést az egésztelkes jobbágystátusig. Johann Georg Wittig Cservenkáról a hesseni Weissenhaselbe a következőt írta 1785. július 17-én: „Olyan szép és sík a környék, hogy messze távolban sem látni egyetlen hegyet sem. A környéken olyan jó a föld, hogy nem kell trágyázni, s a legjobb gabonát adja, ami a sok szemtől szinte elterül.”⁶⁶ Egy dombos vidékről származó telepes tehát azért találta a sík vidéket „szép”-nek, mert az a mezőgazdaság számára különlegesen kedvező volt. Még egyfajta paraszti büszkeség is kimutatható ezekben a levelekben az új lakóhely természeti gazdagságát látva. Így írt például haza a lenszöví Stephan Kaufmann a bácskai Bukin községből: „A trágya, amely télidőben felgyűlik, nekünk csak terhünkre van. Ha valaki az év elején azt el akarja vinni, szívesen segíték neki felpakolni.”⁶⁷ Kaufmann itt arra utalt, hogy az idegenben megszabadulhatott régi otthona termelési módszereitől. Mivel a régi hazában nem lehetett megfelelő arányt beállítani a gabonafélék és a takarmánynövények között, nem lehetett az állatállományt sem megsokszorozni, a trágya mennyiséget sem növelni és azzal a föld minőségét javítani.⁶⁸ Ezzel szemben Magyarországon a földek olyan termékenyek voltak, hogy egyáltalán nem kellett trágyázni. Kaufmann, aki a kivándorlásban a „siralomvölgyből” és a „kemény munka igája alól” való szabadulást látta, így folytatta: „Magyarországon is kell

⁶³ Landesarchiv Speyer, B 2/1353.5.: Herzogtum Pfalz-Zweibrücken, Zweibrücken, Akten, Auswanderung.

⁶⁴ Idézi: Adam, Gertrude – Petri, Anton Peter: *Heimatbuch der deutschen Gemeinde Orczydorf im Banat*. Marquartstein, 1983. 44.

⁶⁵ Idézi: Hefner: *Tscherwenka*, 447.

⁶⁶ Idézi: Hefner: *Tscherwenka*, 445.

⁶⁷ Idézi: Hefner: *Tscherwenka*, 441sk.

⁶⁸ Vö. Trobbach, Werner: *Individuum und Gemeinde in der ländlichen Welt*. In: van Dülmen, Richard (Hg.): *Entdeckung des Ich. Die Geschichte der Individualisierung vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Köln, 2001. 197–217., itt: 198.

dolgozunk, de amennyi szénát itt a gyermekeimmel egy nap begyűjtünk, arra Haselben 12 személyt is ki lehetne küldeni, mégis kevesebbet hoznának, mint itt négy személy. És itt, Magyarországon egy év alatt több szalonnát eszem, mint Haselben két év alatt sem, és több bort iszom, mint amennyi sört Haselben ittam.”⁶⁹ Kaufmann számára az idegen föld leírása – mely a rendi társadalomnak a kora újkorban népszerű ellenvilágaként, azaz Eldorádóként⁷⁰ jelenik meg – a régi hazára jellemző táplálkozási helyzettel való szembeállítást tette lehetővé.

Az otthon azonban több volt, mint kereset és kenyér; a családi kapcsolatokat is jelentette. De a kivándorlással az ember végérvényesen kilépett ezekből a kötelékekből is, és a családtagokkal való kapcsolat az idegen világban rövid időn belül megszakadt, nem utolsósorban a korlátozott utazási és kommunikációs lehetőségek, valamint az alsóbb rétegekben gyakori analfabetizmus következtében.⁷¹ Ha kezdetben várták is a híradást a megérkezésről és az idegenben uralkodó viszonyokról, illetve az otthoni eseményekről, s ha meg is ígérték, hogy évente egyszer írnak, ahogy Johann Wegehenkel is Cservenkáról,⁷² idővel egyre ritkábbá váltak a levélváltások. A hátramaradtak a kivándoroltat, ahogy halottaikat is, imáikba foglalták. Így tett Magnus Braun is az elő-ausztriai Stockach kerületben fekvő Herbertingenben Lorenz nevű testvérevel, aki 1785-ben Máramaros megyébe, Nagybányára (Frauenbach) vándorolt ki: „Imádkozzunk egymásért – írta –, hogy az égben, a mi közös hazánkban majd újra együtt legyünk.”⁷³ A kivándorolt halálával általában teljesen megszakadt a rokoni kötelékek ápolása – erre utalt például Bibiana Weberin 1786. január 14-én Temesvárott írott levelében. Férje halála után is Magyarországon élt mostohaleányával. Amikor megtudta, hogy leánya nagyapja a württembergi Plochingenben meghalt, igyekezett saját előrehaladott korára való tekintettel biztosítani a leány örökrészének kiadását azzal, hogy „halálom után ő mint az apja hazájában teljesen ismeretlen személy ott nem tudna eligazodni”.⁷⁴ Már a kivándoroltak második generációja is a legtöbb esetben elidegenedett szülei családjától és eredeti országától.

A kivándoroltak láthatólag hosszabb ideig keresték a kapcsolatot, mint hátramaradt családtagjaik. Az óhajban, hogy fenntartsák a családi kötelékeiket, az örökség kiszolgáltatása játszotta a leglényegesebb, de nem az egyetlen szerepet. Waldburga Schärrin a Baranya megyei Vókány községből 1795-ben azzal a kéréssel fordult a salemi birodalmi kolostorhoz tartozó Stetten am kalten Marktban élő családjához, hogy takácslegény fia, aki vándorútra indult, felkereshesse őket. Walburga és nővére egyúttal szemrehányást is tesz szüleinek és testvéreinek, hogy leveleikre nem válaszoltak. „Rójátok le kötelességeiteket, és írjatok már egyszer nekünk”, figyelmeztetnek, „hiszen mi hisszük, hogy nem akartok ti sem kevésbé emberek lenni, és a hozzánk közelálló szeretete kötelező, még ha nem is akartok szülői, testvéri vagy baráti szeretetből egy levelecskét küldeni nekünk, oh, Isten! Talán igaz az a

⁶⁹ Idézi: Hefner: *Tscherwenka*, 441sk.

⁷⁰ Vö. Müller, Martin: *Das Schlaraffenland. Der Traum von Faulheit und Müßiggang*. Wien, 1984.; Richter, Dieter: *Schlaraffenland. Geschichte einer populären Phantasie*. Köln, 1984.

⁷¹ Fata, Márta: *Deutsche Immigranten im ländlichen Ungarn. Zu Fragen der Erforschung der Integration am Beispiel von Sekundäreinwanderern im Komitat Tolna in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. In: Beer, Mathias – Dahlmann, Dittmar (Hg.): *Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*. (=Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde 4.) Stuttgart, 1999. 385–404.

⁷² Idézi: Hefner: *Tscherwenka*, 440.

⁷³ Idézi: Stail, Georg: *Auswanderung aus der Oberschwäbischen (gefürsteten) Grafschaft Friedberg-Scheer*. In: *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter*, 2. évf. (1930) 131–136., 234–240., itt: 136.

⁷⁴ Stail: *Auswanderung*, 135.

közmondás rátok, hogy akit nem látunk, arra már nem is emlékezünk.”⁷⁵ (*Aus den Augen – aus dem Sinn.*) A két testvér nem utolsósorban gyermekeik kedvéért is választ kért az otthoniaktól: „nekem, Waldburgának két fiam van, 1. Ferenc, 2. Peter Seiger, és nekem, Magdalenának egy tizenkét éves gyermekem, Anna Maria. Ezek a gyermekek azt kérdik: anyák, nektek is van apátok, anyátok, testvéreitek vagy rokonaitok?”⁷⁶ Ezek a sorok világosan mutatják, hogy a kivándorló családokban gyakran a nagyszülőket nélkülözték leginkább, akiknek egyébként a paraszti társadalomban fontos feladat jutott. Nem véletlen, hogy 1786 januárjától idősebb családfőket is szívesen fogadtak a magyar kamarai hatóságok, amikor azok felnőtt gyermekekkel és unokáikkal érkeztek.⁷⁷ A kisgyermeket nappal, mi alatt a szülők a földeken vagy a ház körül dolgoztak, gyakran bízták az idősek felügyeletére, akik a családi emlékezet és hagyományok őrzői voltak, s azokat továbbadták az unokáknak. A kivándorló családokban ezt a feladatot a szülőknek kellett magukra vállalni, akik kevésbé elbeszéléseken, sokkal inkább áthagyományozott magatartásnormákon keresztül örökölték át gyermekeikre a régi otthon emlékét.⁷⁸ Ebben rejlik annak egyik oka, hogy a kivándorlási terület emléke általában már a második és harmadik generációban elhalványodott.

A Magyarországon papírra vetett legtöbb telepeslevél – bár röviddel a kivándorlás után vagy a letelepedés után néhány évvel íródott – nem emlékezik meg a régi otthonról. Mivel a megtelepülés és integrálódás idején a kivándorlók figyelme teljes egészében jövőjükre és egy új egzisztencia megalapozására irányult, a fiatalokhoz és a régi otthonhoz kötődő emlékek hiánya érthető. Azonban feltehető, hogy a kivándorlók előrehaladottabb korban már gyakrabban gondoltak gyermekkoruk helyszínére. De évtizedekkel a kivándorlás után csak ritkán váltottak levelet az otthon maradottakkal, s ha igen, akkor is szinte kizárólag csak örökösödési ügyekben, így azok is alig tartalmaznak személyes kijelentéseket a régi otthonról.

Ismerjük ezzel szemben Eimann gondolatait, akinek élete végén a régi otthonra visszatekintő levelei betekintést nyújtanak a német bevándorlók gondolkodásmódjába. A rokonnival 1832 és 1841 között folytatott levelezésében Eimann gyakran felvillantotta a pfalzi házában töltött éveket: „Szeretett szülőhelyemen – írta – töltöttem gyerek- és ifjúkorom, legjobb időmet ezen a világon, nagy örömben, élvezetben és ártatlanságban. Bár azóta jól megy sorom, semmiben sem szenvedek hiányt, mégis azokat a napokat, melyeket kedves szüleimnél és oly sok kedves társamnál Duchrothban átéltem, életem legboldogabb napjaihoz sorolom.”⁷⁹ Különös érdeklődéssel tudakozódott ifjúkori barátok, rokonok és ismerősök után, s élénken utalt egyes eseményekre vagy találkozásokra velük kapcsolatban. A Duchrothban beszélt dialektus szintén egykori otthonához fűződő emlékeihez tartozott: „Bár házamban minden nap (*toujours*) németül, magyarul, rácul és latinul beszélünk, erre való tekintet nélkül be akarom bizonyítani, hogy nem felejtettem el teljesen a duchrothi nyelvjárást, amikor »Euch mus dem lieue Veder gestehe, das winig Woche vergin, wu euch nit vun Duchroth ebes treeme, bal bin ich uf der Jagd ufm Gangelsberg, bal im Raßberg, bal se

⁷⁵ Hacker, Werner: *Auswanderungen aus dem nördlichen Bodenseeraum im 17. und 18. Jahrhundert – archivalisch dokumentiert.* (=Hegau-Bibliothek 29.) Singen, 1975. 152f.

⁷⁶ Hacker: *Auswanderungen aus dem nördlichen Bodenseeraum*, 152f.

⁷⁷ Korábban fiatalabb családfőket vártak, ezért az ötven évnél idősebb bevándorlók nem a valóságnak megfelelő születési dátumot adták meg. Vö. Hefner: *Tscherwenka*, 452.

⁷⁸ Vö. Halbwegs, Maurice: *Das kollektive Gedächtnis*. Frankfurt am Main, 1985. 48–55.

⁷⁹ Eimann: *Der deutsche Kolonist*, 91.

Überhause uf de grus Wis un su hin und her. Ehr wered och verwunere dass euch su gut noch kann.«⁸⁰

Ha a régi otthon a bevándorló generáció számára még ilyen fontos és jelenlevő volt, felmerül a kérdés, hogy vajon az idegen világ jelenthetett-e többet, mint politikai és gazdasági otthon. A kora újkorban az otthonlét érzésének kialakulásában mindenekelőtt a családi kötelékeknek volt döntő szerepük, melyek az emberek számára menedéket és biztonságot adtak, s bevonták őket a csoportszolidaritás hálózatába. Azok is, akik a családtól és a régi otthontól elszakadtak, emlékezetükben magukkal vitték az elhagyott családi köteléket a messzi idegenbe. A társadalmi hálózat szempontjából egy kivándorló otthona az elhagyott országban volt, míg azt az idegen világban a vele együtt kivándorló rokonok, barátok és a sorstársak nem pótolták. Az erős összetartozástudat, amely az emlékek, sors, nyelv, vallás, magatartási normák és értékek közösségén alapul, évek során sem változott, még akkor sem, ha kezdetől alapvetően pozitív élmények érték a telepeseket a magyarországi lakosokkal való találkozások során. Így azután nem csak versengés folyt a legelőkért és szántókért, vagy vita a dűlőhatárokról. A zombori kamarai adminisztrátor, Ürményi Mihály például azt jelentette 1788. július 5-i levelében, hogy Órszállás (Sztanisity) faluban a német telepesek által kívánt elkülönülés a régen ott lakó rácoktól nem mehetett végbe. De talán a jövőben erősödhet a kölcsönös megértés – folytatja –, „mert a rácok [...] vendégeskedéseik, menyegzőik és más efféle események alkalmával a telepeseket asztalukhoz invitálni törek-szenek...”⁸¹

Fordította: DEÁK ÁGNES

⁸⁰ Eimann: *Der deutsche Kolonist*, 91. „Nektek be kell, hogy vallja a kedves bácsi, hogy nem múlik el egy hét sem, hogy ne álmodjak Duchrothtal, egyszer vadászok a Gangelsbergen vagy a Raßbergen, máskor Überhausét látom a nagy mezőn, és így tovább. Csodálkoznátok, hogy még mindezt oly jól ismerem.”

⁸¹ Idézi: Krauss, Karl-Peter: *Ein Raum im Aufbruch: Agrarische Modernisierung und Kulturlandschaftswandel bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*. In: *Daheim an der Donau. Zusammenleben von Deutschen und Serben in der Vojvodina*. Ausstellungskatalog. Hg von dem Muzej Vojvodine und dem Donauschwäbischen Zentralmuseum Ulm. Novi Sad, 2009. 108-128., itt: 115.